

Investigating the Methods of Strengthening the Belief in the Afterlife in the Teachings and Life of Imam Reza (P.B.U.H)

Tahereh Mohaqqueq¹ Ali Bedashti²

1. Ph.D. Candidate in Islamic Philosophy and Kalam, Qom University, Qom, Iran (Corresponding Author): taherehmohaghegh@gmail.com

2. Professor in Islamic Philosophy and Kalam, Qom University, Qom, Iran: alibedashti@gmail.com

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
February 23, 2023

In Revised Form:
May 07, 2023

Accepted:
May 08, 2023

Published Online:
September 05, 2024

The belief in the afterlife and Resurrection is a fundamental tenet of theistic religions, and even non-theistic faiths exhibit variations of this belief. This study examines the life and teachings of Imam Reza (P.B.U.H) through a novel lens, focusing on the foundational beliefs concerning the afterlife. It seeks to answer the question of whether Imam Reza's methods of interacting with his audience were systematically engineered or adapted to specific circumstances. Moreover, the study explores the applicability of his methods to the contemporary era. Through a systematic analysis of the Imam's life and teachings, this research concludes that his methods of preaching, admonition, and counsel—aimed at preparing individuals for the afterlife, promising heavenly rewards, and warning against hellfire—were consistently employed to impart knowledge. The Imam's innovative approach involved a synthesis of intuitive, rational, empirical, and scriptural methods, leveraging the innate human desire for salvation and employing universal tools such as reason and intuition. His frequent use of sacred texts in dialogues and debates further enhanced his ability to convey religious knowledge. It is argued that the Imam's methods remain relevant and adaptable to the modern world.

Keywords

Imam Reza (A.S), Faith in Resurrection, Rational Method, Narrative Method, Strengthening.

Cite this The Author (s): Mohaqqueq, T., Bedashti, A. (2024). Investigating the Methods of Strengthening the Belief in the Afterlife in the Teachings and Life of Imam Reza (P.B.U.H) : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 12, Issue 2, Summer 2024, Serial Number 46 – (171-196)- [DOI:10.22034/farzv.2023.387009.1853](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.387009.1853).

Introduction

The belief in The Afterlife and Resurrection is a fundamental tenet of theistic religions, and even non-theistic faiths exhibit variations of this belief. This study examines the life and teachings of Imam Reza (P.B.U.H) through a novel lens, focusing on the foundational beliefs concerning the Afterlife. It seeks to answer the question of whether Imam Reza's methods of interacting with his audience were systematically engineered or adapted to specific circumstances. Moreover, the study explores the applicability of his methods to the contemporary era. Through a systematic analysis of the Imam's life and teachings, this research concludes that his methods of preaching, admonition, and counsel—aimed at preparing individuals for the afterlife, promising heavenly rewards, and warning against hellfire—were consistently employed to impart knowledge. The Imam's innovative approach involved a synthesis of intuitive, rational, empirical, and scriptural methods, leveraging the innate human desire for salvation and employing universal tools such as reason and intuition. His frequent use of sacred texts in dialogues and debates further enhanced his ability to convey religious knowledge. It is argued that the Imam's methods remain relevant and adaptable to the modern world.

Imam Reza's combined methods in debates encompassed intuitive, rational, empirical, and scriptural approaches, each employed to present arguments to followers of various religions and sects. It should be noted that the afterlife was not the sole topic of these debates; rather, it was inferred from theological arguments supporting prophetic miracles, such as the resurrection of the dead. The fact that none of the debate participants explicitly denied the afterlife was considered definitive evidence of its acceptance. In the Imam's teachings, the afterlife was directly addressed in sermons and exhortations, implicitly suggested in recommendations for moral excellence and kindness, and inferred from theological arguments in debates. Through an analysis of these debates, it becomes evident that Imam Reza employed a comprehensive epistemological approach, grounding his arguments in foundational beliefs and connecting them to the material world, rational reasoning, and historical accounts from sacred texts. By doing so, he not only validated the prevailing conventional methods of his time but also established the afterlife as an inevitable and universal reality, convincing his audience to genuinely believe in life after death. Given the Imam's use of common and universal tools, his methods can be considered the most complete model and remain applicable in the present era. Convincing an audience to believe in the afterlife—that the human soul, along with its essential components, will return to its original abode—requires a level of precision and subtlety that not everyone possesses. This is because heartfelt acceptance, verbal affirmation, and actions,

collectively known as faith, are reciprocal. A teaching must align with human nature, and the audience must compare it to other teachings to conclude that happiness lies in belief in the afterlife. In this way, the mind and heart are drawn to the truth, and by accepting it, individuals fulfill their innate desire for immortality.

Considering the diverse beliefs prevalent in society at the time, Imam Reza employed different methods to solidify belief in the afterlife when interacting with friends, ordinary visitors, Muslim and non-Muslim scholars, and representatives of various religions. His engineered and systematic techniques, tailored to the specific time, place, individual circumstances, and the audience's level of understanding, were instrumental in conveying knowledge about the afterlife. Given the diverse population of that era, with its wide range of beliefs, the Imam's methods can serve as a suitable model for the present era and can be generalized. This is because he utilized common and universal tools and foundations that are inherent to human nature and do not change.

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

روش‌های تحکیم باور به معاد در سیره و سخن امام رضا علیه السلام

طاهره محقق^۱، علی اله بداشتی^۲

taherehmoghagh@gmail.com
alibedashti@gmail.com

۱. دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول):
۲. استاد فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	اعتقاد به معاد و بازگشت به جهان دیگر از باورهای مسلم پیروان ادیان الهی است و در
۱۴۰۱/۱۲/۰۴	ادیان غیر الهی نیز نمونه‌هایی از باور به زندگی پس از مرگ مشاهده می‌شود. این پژوهش
تاریخ بازنگری:	سیره و سخنان امام رضا <small>علیه السلام</small> را با رویکردی نو یعنی توجه به باورهای پایه‌ای در حیطه
۱۴۰۲/۰۲/۱۷	معاد بررسی کرده است تا به این پرسش پاسخ دهد که آیا روش‌های امام رضا <small>علیه السلام</small> در
تاریخ پذیرش:	مناسبات با مخاطبان مهندسی شده و نظام‌مند بوده است یا بر اساس اقتضات و شرایط
۱۴۰۲/۰۲/۱۸	عمل کرده‌اند؟ آیا روش ایشان قابلیت تعمیم در عصر حاضر را دارد؟ سیره و سخنان عالم
تاریخ انتشار:	آل محمد <small>علیه السلام</small> در اصلاح و تحکیم باور به معاد به روش تحلیلی بررسی و حاصل پژوهش
۱۴۰۳/۰۶/۱۵	این است که روش‌های موعظه، تذکر و نصیحت به اصحاب و دیگر مراجعه‌کنندگان برای
	آمادگی معاد و بشارت به نعمت‌های بهستی و انذار از عذاب آخرت به هدف آگاهی بخشی
	در سخنان حضرت همواره ثابت است. ترکیب و به‌کارگیری هم‌زمان از چندین روش فطری- شهودی، عقلی- استدلالی، حسی- تجربی و قرآنی- روایی، استفاده از باور (میل به نجات)
	و ابزار مشترک (فطرت و عقل) و استناد به کتب مقدس در انتقال معارف به مخاطبان در
	گفت‌وگوها و مناظرات از نوآوری‌های روشی حضرت است و می‌توان ادعا کرد روش‌های
	حضرت قابلیت تعمیم‌پذیری در قرن حاضر را دارد.
کلیدواژه‌ها	امام رضا <small>علیه السلام</small> ، معادباوری، روش عقلانی، روش نقلی، تحکیم.

استناد: محقق، طاهره، اله بداشتی، علی: (۱۴۰۳). روش‌های تحکیم باور به معاد در سیره و سخن امام رضا علیه السلام فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۲، تابستان، شماره پیاپی ۴۶ - (۱۷۱-۱۹۶).

[DOI:10.22034/farzv.2023.387009.1853](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.387009.1853)

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

اعتقاد به معاد تنها به مسلمانان اختصاص ندارد؛ بلکه در تفکر همه ادیان الهی از اصول مسلم و در بین ادیان غیر الهی نیز به‌انحای مختلف مشاهده شده است. در اسلام معاد پس از توحید مهم‌ترین مسئله دینی و مبنای ایمان و اعتقاد است (مطهری، ۱۳۵۸، ج ۴: ۵۲۹). مشاهده مرگ و عدم توقف یا کنترل آن در طول تاریخ زندگی بشریت رویکردهای متفاوتی را در معادباوری ایجاد کرده است که با منظومه فکری و روش تبیین و تفهیم مرگ توسط صاحبان اندیشه برتر در هر جامعه‌ای ارتباط مستقیم دارد. ضرورت پژوهش معادباوری این است که باور به زندگی پس از مرگ علاوه بر آرامش فردی در بعد اجتماعی نیز آثار فراوانی دارد. این پژوهش برای دستیابی به الگویی جامع به بررسی و تحلیل سه متغیر معاد، باور و روش‌های اجرایی امام رضا (علیه السلام) می‌پردازد تا به این پرسش پاسخ دهد که آیا امام رضا (علیه السلام) در مناسبات با مخاطبان، روش مهندسی شده و نظام‌مند داشته‌اند یا بر اساس اقتضائات و شرایط عمل کرده‌اند؟ آیا روش ایشان قابلیت تعمیم در عصر حاضر را دارد؟

معادباوری با همه ابعاد زندگی اعم از فردی و اجتماعی مرتبط است؛ از این رو، بسیاری از دین‌پژوهان درباره کم و کیف معاد و زندگی پس از مرگ سخن به میان آورده‌اند؛ کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقالات فراوانی در موضوع معاد و زندگی پس از مرگ به رشته تحریر درآمده است. روایات فراوانی در باب معاد از امام رضا (علیه السلام) نقل شده است؛ اما در باب اینکه امام (علیه السلام) با چه روش‌هایی مخاطب خود را به معادباوری رسانده‌اند، مقاله پژوهشی یافت نشد؛ بنابراین پژوهش حاضر درصدد است در عصر تشنه آرا و رقابت‌های فرقه‌ای، روش‌هایی را که امام رضا (علیه السلام) با توجه به اقتضائات زمانی و مکانی و شرایط مخاطب برای تحکیم باور به معاد به کار برده‌اند در سیره و سخنان ایشان بررسی کند.

۲. مفهوم‌شناسی

معاد در لغت به معنای مصیر و مرجع آخرت (ابن منظور، ۱۹۵۵، ج ۳: ۳۱۷) و در قرآن کریم، سخنان امام رضا (علیه السلام) و روایات دیگر معصومان (علیهم السلام) با کلماتی مانند: «معاد» (قصص، ۸۵) بعث (حج، ۵؛ روم، ۵۶)، نشور (فاطر، ۹؛ ملک، ۱۵)، حشر (حشر، ۲) و عود و رجوع (عسکری، ۱۴۳۶: ق: ۱۰۳ و ۱۸۹) آمده است. معاد در اصطلاح یعنی بازگشت اجزای اصلی بدن انسان یا بازگشت اجزای اصلی (حلی، ۱۴۱۳: ق: ۴۰۶) که همه مسلمانان بر وجود آن اتفاق نظر دارند. معاد پس از توحید

مهم‌ترین مسئله دینی و مستقلاً موضوع ایمان و اعتقاد است (ر.ک: مطهری، ۱۳۵۸، ج ۴: ۵۲۹).

باور در لغت یعنی «قبول و تصدیق» (تبریزی، ۱۳۲۴، ج ۱: ۲۳۰)، «مقرون به یقین و برطرف کردن تردید و اعتقاد پیدا کردن» (دهخدا، ۱۳۳۷، ج ۱۰: ۶۰۸). باور در اصطلاح یعنی باور حالتی یکپارچه و منسجم است که می‌تواند حسی، علمی، اخلاقی، سیاسی و الهیاتی باشد (موزر، ۱۳۸۷: ۸۵) که گاهی بر حالت روانی خاص و گاهی بر متعلق باور اطلاق می‌شود (Alston, 2009: 3). ویژگی دیگری که برای باور می‌توان برشمرد، حالت استعدادی و آمادگی برای تأثیرپذیری از نحوه رفتار و اندیشه است و ممکن است فعال یا در حالت کمون باشد (مبینی، ۱۳۹۸: ۶۶)؛ یعنی بر اساس تشخیص فرد نیروی بالقوه، بالفعل می‌گردد و اگر در او احساس نیاز به آگاهی شکل نگیرد، باورهای پایه‌ای در حالت کمون باقی می‌مانند؛ زیرا باور کردن حالتی هدفمند است که صدق را نشانه می‌گیرد و رفتار و نوع تعامل انسان با جهان اطرافش را به کمک ادراکات حسی سامان می‌دهد (ر.ک: وحید، ۱۴۰۰: ۹-۲) تا به معرفت لازم که ذهن و قلب او را آرام کند، دست یابد. با این تعریف می‌توان ایمان را نیز به معنای باور در نظر گرفت. معنای ایمان «اذعان و تصدیق امری توسط نفس آدمی» (راغب، ۱۴۱۲ ق: ۹۱) است که به فرموده امام رضا (علیه السلام) با پذیرش قلب، اقرار به زبان و عمل به جوارح (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۷۸) تحقق می‌یابد.

روش در لغت؛ یعنی قاعده، قانون، شیوه، سبک، طریق و سنت، رسم و آیین، نهج (دهخدا، ۱۳۳۷، ج ۸: ۱۲۳۷۸). روش در اصطلاح؛ به‌کارگیری قواعد، ابزارها و فنونی است که متفکران برای کشف مجهولات و تبیین مسائل و پاسخ به سؤالات (اله بداشتی، ۱۳۹۷: ۶) به کار می‌برند. در حقیقت روش‌ها، مکانیسم‌ها و شیوه‌های ایجاد یا تغییر رفتار و خصوصیات در تربی است. به همین جهت خطرترین و دشوارترین مرحله از فرایند تربیت و تبلیغ، تعیین و تشخیص روش و به‌کارگیری صحیح و مؤثر آن است (حاجی ده‌آبادی، ۱۳۷۷: ۱۲۹).

عقل در لغت؛ برگرفته از مصدر «عَقَلَ، يَعْقِلُ» (راغب، ۱۴۱۲ ق: ۵۸۰) قوه قبول علم و در اصطلاح به معنای «نیرویی که آماده قبول علم است یا علمی که به وسیله آن نیرو به دست آید» (همان: ۵۷۷) مراتب «عقل» (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۹۹) عبارت است از عقل هیولانی، بالملکه، بالفعل و مستفاد که وظیفه‌اش تحصیل معرفت؛ یعنی ادراک، تداعی، تذکر، تخیل، حکم و استدلال است (صلیبا، ۱۳۶۶: ۴۷۳). نهایت و کمال عقلی انسان مرحله‌ای است که به عقل مستفاد برسد؛ در این صورت قدرت تشخیص عدالت را پیدا می‌کند و در هنگامه معاد و زندگی اخروی به سعادت و شرافت می‌رسد (ابن سینا، ۱۳۶۳: ۱۰۰). ارسطو عقل را به «نظری و عملی» (ارسطو: ۸۲) تقسیم کرده است. فارابی معتقد است عقل عملی با مشاهده و تجربه با کمک مقدمات لازم به مرحله

«عقل بالفعل» (ر.ک: فارابی، ۱۴۰۵:ق: ۵۴) می‌رسد. در این صورت توانایی استنباط پیدا کرده، قادر به تشخیص خیر و سعادت می‌گردد. در تعریف دیگری قوه تدبیر زندگی را عقل (سجادی، ۱۳۷۳، ج: ۲: ۱۲۷۱) و قوه تدبیر سعادت اخروی را عقل معاد گویند و محل آن دل است (همان، ج: ۳: ۱۸۱۶).

فطرت در لغت؛ یعنی ذات یا «قوه شناخت و گرایش به خدا» (راغب، ۱۴۱۲:ق، ج ۱: ۶۴۰)، ابزار مشترک انسان‌ها که نوعی کشش و میل همراه با آگاهی فکری و عقلی نسبت به خدا دارد (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۷: ۲۳) مصون از اشتباه و به کمال محض و نامحدود مشتاق است (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ۳۱۴)؛ قوه‌ای «فرا حیوانی، غیر اکتسابی، همگانی، قابل تجربه درونی، بدیهی و دارای ارزش حقیقی که همه انسان‌ها در برخورداری از آن باهم برابرند» (محمدزاده، ۱۳۹۹: ۲۱).

۱-۲. تبیین رابطه میان معاد، روش و باور

معاد یا بازگشت به آخرت (ابن منظور، ۱۹۵۵:ق، ج ۳: ۳۱۷) با هر معنا و مفهومی در هر مذهب و فرقه‌ای به کار برده شود، برای باورمندان علاوه بر نوعی ترس، امید و شوق برای رسیدن به پاداش‌های وعده داده شده ایجاد می‌کند. حب ذات و میل به ابدیت نیروی درونی است که به‌طور طبیعی انسان را برای یافتن «روشی»^۱ مناسب برای نجات از نابودی به جست‌وجو و می‌دارد تا بررسی کند با چه روشی می‌توان علاوه بر زندگی متعادل در این دنیا به کمال لایق آخرت نیز دست یافت؟

دقت در اجرای دقیق روش‌های تحکیم باور به معاد در مراحل مختلف به این دلیل مهم است که «همه باورها از حادثه‌ای بالفعل یا احساسی هوشیارانه و آگاهانه» (پویمن، ۱۳۹۶: ۵۲۱) مبتنی بر دلیل با استفاده از ابزارهایی همچون ادراک حسی [حواس پنج‌گانه]، فطرت و گواهی درونی، عقل (ر.ک: جوادی آملی، ۱۳۷۲: ۲۹۷-۲۹۸) و حافظه شکل می‌گیرد و قطعاً رصد موقعیت افراد و اقتضائات زمانی - مکانی نقش تعیین کننده دارد و هرگز روشی ثابت نمی‌تواند برای همگان استفاده شود تا بتوان بر اساس آن ایمان به آخرت و باور به زندگی پس از مرگ را در ذهن مخاطب تثبیت کرد.

با توجه به معنای باور و اهمیت شکل‌گیری آن باید روش‌هایی به کار گرفته شود تا بر اساس آن فرد با اراده و اختیار خود به جست‌وجوی دلیل و بررسی شواهد حسی (درونی) و تجربی (بیرونی)

بپردازد تا به مرحله شناخت و «معرفت اعتقادی» (نصرتیان اهور، ۱۳۹۵: ۴۴۹) برسد. در این صورت قضیه را به‌عنوان «واقعیت» می‌پذیرد و آن را مبنای استدلال‌های خود قرار می‌دهد (ر.ک: مبینی، ۱۳۸۹: ۷-۸). با این توضیحات اکنون می‌توان روند تحکیم باور و ایمان به آخرت را در سیره و سخنان امام رضا (علیه السلام) جست‌وجو کرد. امام (علیه السلام) برای طیف‌های گسترده‌ای از مخاطبان از مثال‌های ساده، قابل فهم، روشن و مدلل که در زندگی ملموس و محسوس است، استفاده می‌کردند تا با تأکید بر عدم مالکیت انسان بر مرگ و زندگی (فرقان، ۳) آنان را برای پذیرش معاد و ایمان به آخرت آماده کنند. از نشانه‌های ایمان یا باور به عقیده‌ای، اقامه برهان و دفاع از آن به میزان آگاهی خود با دلایل قانع کننده است. امام رضا (علیه السلام) با در نظر گرفتن غایت زندگی انسان و مسیری که باید برای رسیدن به آن پیموده شود، در موقعیت‌های مختلف شیوه‌های متفاوتی به کار گرفته‌اند که به تبیین آن خواهیم پرداخت.

۲-۲. فنون و مهارت‌های روشی امام رضا (علیه السلام) در تحکیم باور به معاد

پس از تبیین رابطه معاد، روش و باور اکنون باید به این پرسش پاسخ داد که آیا شبکه ارتباطات امام رضا (علیه السلام) دارای نظام معرفتی خاص بوده است؟ یا اقتضات زمانی و مکانی در روش‌های اجرایی امام (علیه السلام) مؤثر بوده است؟ در بررسی‌هایی که از سخنان و مناظرات امام رضا (علیه السلام) صورت گرفت، دوروش کلی به دست آمد:

۲-۲-۱. روش ثابت: مبتنی بر آگاهی بخشی

بر اساس اعتقاد مسلمانان خداوند «دنیا را برای بعد از آن آفریده است» (صبحی، ۱۳۷۰: ۴۴۷) با این بیان، دنیا پیش‌نیاز آخرت است و انسان فرصتی محدود و نامشخص دارد تا با انجام بهترین اعمال خود را برای آخرت آماده کند و تحقق این هدف الهی نیازمند آگاهی بخشی مستمر با شیوه‌های مناسب است؛ یعنی باید بررسی شود که نظریه‌ها چگونه، با چه منطقی و در چه قالبی از جنبه عملی و فنی (محمدپور، ۱۳۹۷: ۳۱) ارائه شود تا اثر و نتیجه مد نظر به دست آید. آگاهی بخشی یا اعطای بینش، طرح کلی نظام معرفتی در شبکه ارتباطات امام (علیه السلام) است که به صورت مستقیم و غیرمستقیم برای نهادینه‌سازی ارزش‌ها همواره ثابت است. ابزار آن فطرت، عقل، طبیعت محسوس، تاریخ و گاهی مواجهه عینی با واقعه است که با موقعیت زندگی، سطح فهم، شرایط روحی روانی، عوامل زمینه‌ساز (انسانی) و عوامل مؤثر (محیطی) ارتباط مستقیم دارد. ایشان برای تحقق هدف آگاهی بخشی درباره معاد و ادامه زندگی پس از مرگ همواره با

شیوه‌های موعظه، تذکر، انذار و تبشیر در موقعیت‌های مختلف با استناد به قرآن، روایت از امامان پیشین و پیامبر ﷺ معاد را یادآوری کرده‌اند. یکی از موعظه‌های همیشگی حضرت تأکید بر این مطلب است که: «ای انسان‌ها آگاه باشید که دنیا خانه موقتی و آخرت خانه دایمی و پایدار است پس از مکانی که محل عبور شماست برای خانه ابدی خود توشه فراهم کنید» (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج: ۱، ۲۹۸) توصیف مرگ برای بیمار در حال احتضار، به بویدن گل خوشبو برای مؤمن (همان: ۲۷۴) بشارت به نعمت‌های بهشتی (همان: ۲۹۸) و با تأکید بر اینکه اصحاب جهنم و بهشت با هم مساوی نیستند (حشر، ۲۰)؛ چون بهشتیان اهل اطاعت و جهنمیان ناقض عهد و پیمان هستند (ابن بابویه، ۱۳۷۸ق، ج: ۱، ۲۸۰) آنان را به دریافت «پاداش‌ها و وعده‌های الهی» (طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج: ۲، ۴۱۲) مطمئن می‌کردند.

در مناظرات روش آگاهی بخشی کمی متفاوت اجرا شده است. رد الوهیت حضرت مسیح (علیه السلام) و اثبات نبوت او موضوع اصلی مناظرات بوده؛ اما امام (علیه السلام) با مرور زنده شدن انبیای گذشته و زنده کردن مردگان به دست حضرت موسی و عیسی (ر.ک: طبرسی، ۱۴۰۳ق، ج: ۲، ۳۹۹-۴۰۹) معاد را به صورت غیرمستقیم در ضمن مطلب دیگری به مخاطبان خویش یادآور شده‌اند. تنوع باورهای اعتقادی و تفاوت دیدگاه در خصوص زندگی پس از مرگ در جمع مناظره کنندگان موجب شد حضرت آگاهی بخشی را با ترکیب روشی به شیوه‌های مختلف به کار بگیرند.

۲-۲-۲. روش ترکیبی: روش نقلی عقلی

ترکیب روشی یعنی هم‌زمان از چندین روش «به جمع‌آوری واحدها و کشف رابطه میان آن‌ها» (یوسف‌زاده، ۱۳۹۸: ۸۳) برای تصحیح باورهای نادرست استفاده شود. این روش نیازمند زحمت فراوان و آگاهی‌های فراوان است. امام رضا (علیه السلام) با ترکیب روش‌های نقلی و عقلی به شیوه‌های گوناگون مصداق بارز «اصلاح و آشتی دادن» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۴۱۴) شده‌اند. روشی^۱ که پژوهشگران معاصر آن را در «روش‌ها و فنون پژوهشی مهم‌ترین ضامن استحکام، روایی و پایایی تحقیقات» (فقیهی و بامداد صوفی، ۱۳۷۸: ۶۰) می‌دانند.

در نظر گرفتن هدف و غایت زندگی برای کسب نتیجه مطلوب، ضرورت به‌کارگیری روش‌های مختلف و گاه ترکیب روشی را دوچندان می‌کند؛ اما سؤال این است که چرا باید روش‌های گوناگون را باهم تلفیق کرد تا به هدف مد نظر دست یافت؟ آیا فنون و ابزار در روش ترکیبی و ثابت یکسان است؟ با بررسی سخنان حضرت می‌توان دعوت به آخرت‌گرایی را علاوه بر

۱. این نظریه در دهه ۵۰ میلادی توسط «Combelle and Fiske» مطرح شد و در حوزه‌های گوناگون به کار گرفته می‌شود.

روساخت‌های کلامی واضح و مبرهن از زیرساخت‌های دلالتی آن نیز کشف (خزعلی و انصاری نیا، ۱۳۹۶: ۷۴) و در موضوعات مختلف استفاده مطلوب کرد.

از اصول روشی امام رضا (علیه السلام) در گفت‌وگوها و مناظرات رساندن مخاطب به پاسخ قانع‌کننده است، حتی اگر وقفه ایجاد می‌شود. در مناظره با «رأس الجالوت» بحث تا ظهر ادامه پیدا کرد، امام (علیه السلام) با یادآوری وقت نماز (راوندی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱: ۳۴۷)؛ به مخاطب اطمینان دادند که بحث را ادامه خواهند داد. فرصت دادن به مخاطب برای رسیدن به پاسخ، شیوه‌ای کارآمد و مؤثر در جلب اعتماد و ابطال نظریات باطل و پذیرش نظریه درست است. در عصر حاضر نیز اندیشمندان و صاحب‌نظران از ترکیب روشی برای «ایجاد تغییر در باورهای دینی» (ر.ک: Aaron C. Kay, 2010: 39) به هدف تصدیق عقلی خدا در جهت زیست مؤمنانه (پترسون، ۱۴۰۰: ۲۹) استفاده می‌کنند.

تحقیق در کلام حضرت نشانه دقت و ظرافت در انتقال معارف به مخاطب دارد. ایشان با استفاده از ابزار مشترک و در دسترس همچون «فطرت، عقل و شهود» (ابن بابویه، ۱۳۹۸ ق: ۳۵؛ میرحسینی و کریمی، ۱۳۹۲: ۹۸-۱۰۴؛ نصرتیان اهور، ۱۳۹۵: ۴۴) طبیعت محسوس، استناد به کتب مقدس، نقل از امامان و پیامبر (علیهم السلام) در موقعیت‌های خاص ضمن تأکید بر امکان معاد، میزان باور به معاد را افزایش داده‌اند؛ به‌عنوان مثال حضرت با خطاب قرار دادن جاثلیق مسیحی با استفهام انکاری از وی می‌پرسد: آیا زنده کردن مردگان به اذن خدا توسط حضرت عیسی را منکر می‌شوی؟ (طبرسی، ۱۴۰۳ ق: ۱۴۹) در جای دیگر ایشان به‌صورت جمله خبری داستان درخواست اطمینان قلبی حضرت ابراهیم (علیه السلام) از زنده شدن مردگان، زنده شدن قوم بنی‌اسرائیل پس از مرگ (بر اثر طاعون)، داستان زنده شدن مقتول قوم حضرت موسی به دست ایشان را از قرآن بیان می‌کنند تا با ترکیب روش‌های عقلی، نقلی و تاریخی و با استدلال و اقامه برهان به‌صورت هم‌زمان در یک مجلس، ضمن نفی الوهیت حضرت عیسی و اثبات نبوت وی (ر.ک: طبرسی، ۱۴۰۳ ق: ۴۱۸-۴۲۳) باور به معاد را تثبیت کنند.

با الگوبرداری از روش‌های به‌کار گرفته‌شده توسط امام (علیه السلام) در عصر حاضر که دوره روشنفکری و نظریه‌پردازی است، می‌توان با کمترین آسیب و بیشترین بازدهی به تبیین و توجیه مسائل دینی به‌خصوص معاد پرداخت؛ زیرا معاد قابل تجربه نیست و بازگشت از آن هم امکان ندارد (مؤمنون، ۱۰۰). به همین دلیل امام رضا (علیه السلام) روش‌های نقلی و عقلی را بر مبنای ابزار مشترک به شیوه‌های متفاوتی به‌کار گرفتند تا زمینه آخرت‌گرایی را فراهم نمایند.

۲-۳. روش نقلی امام رضا (علیه السلام) در تبیین معاد

یکی از پرکاربردترین روش‌ها به خصوص برای مسلمانان و پیروان ادیان الهی به کارگیری روش قرآنی - روایی یعنی استفاده از آیات قرآن یا کتب مقدس و روایات نقل شده از انبیا و اولیای الهی است. چون بنای این پژوهش سخنان امام رضا (علیه السلام) است. برای اثبات نظام‌مندی روش‌های امام رضا (علیه السلام) در جهت آخرت‌گرایی ابتدا روش نقلی و سپس روش‌های دیگر که عمدتاً در مناظرات اجرا شده است، ارائه می‌شود.

۲-۳-۱. استناد به قرآن و کتب مقدس

روش نقل از قرآن برای تبیین و تثبیت باور به معاد، برای انسان‌های معتقد به شریعت الهی از محکم‌ترین استنادهای آسان‌پذیر و مطمئن است و اگر درست بیان و تفهیم شود موردپذیرش قرار می‌گیرد؛ زیرا در نظر آنان قرآن کلام خدا، ریسمان محکم و حجت الهی، منبع اصیل اعتقادی، دلیل و برهانی است که باطل در آن راه ندارد و برای همه انسان‌ها در جهت هدایت و اتصال به بهشت و نجات از آتش عذاب است (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق. ج ۲: ۱۳۰). امام رضا (علیه السلام) آیات مربوط به معاد را به متناسب با نیاز افراد به کار می‌بردند. حضرت آیتی مانند «استرجاع» (بقره، ۱۵۶)، «مرگ حتمی همه موجودات» (عنکبوت، ۵۷) و آیه «توفی» (زمر، ۴۲) را در موقعیت‌های مختلف تلاوت می‌کردند تا علاوه آگاهی بخشی تذکر و یادآوری، سفر به آخرت آن را «گریزناپذیر» (اعراف، ۳۴؛ آل عمران، ۱۴۵؛ نساء، ۷۸) نیز معرفی نمایند. ایشان با تلاوت آیه زنده کردن و میراندن در جهان هستی (حدید، ۲) را فقط مختص خدا دانستند و با استناد به آیه فرمودند: همه موجودات، به سوی خدا باز خواهند گشت (قصص، ۸۸). این گونه تذکرها در زمان‌ها و موقعیت‌های مختلف توسط امام جامعه از کتاب خدا علاوه بر غفلت‌زدایی، موجب تثبیت باور به معاد می‌شود. چون مسلمان بر خود واجب می‌داند «آنچه رسول خدا آورده است، بپذیرید و اجرا کنید و آنچه را نهی کرده، خودداری نمایید و تقوای الهی را پیشه کنید که خداوند شدید العقاب است» (حشر، ۷).

روش امام رضا (علیه السلام) در مناظره با پیروان فرق و مذاهب نیز استناد به کتب آنان است. ایشان در پاسخ نگرانی «نوفلی» به او اطمینان دادند که با هر کدام از حاضران جلسه به زبان و کتاب خودشان احتجاج خواهند کرد (طبرسی، ۱۴۰۳ ق. ج ۲: ۴۱۶). در جلسه مناظره هنگامی که جاثلیق گفت: چگونه با مردی مناظره کنم که کتاب و پیامبر او را قبول ندارم. امام رضا (علیه السلام) فرمودند: ای نصرانی اگر با انجیل با تو مناظره کنم می‌پذیری؟ بحث ادامه یافت تا آن‌گاه که سخن از «زنده شدن دوباره مردگان» (ر. ک: طبرسی، ۱۴۰۳ ق. ج ۲: ۴۱۸-۴۲۰) به میان آمد و حضرت معجزه پیامبران آنان را از قرآن (بقره، ۲۶۰؛ بقره، ۲۵۹؛ بقره، ۶۷-۷۳؛ کهف، ۱۶ تا ۱۸؛ آل عمران،

۴۹؛ مائده، ۱۱۰) بیان کردند تا ضمن اعلام اشتراک اعتقادی اسلام با سایر ادیان همگانی، همه‌جایی و استمرار آن را در تاریخ اثبات کنند و با استناد به باورهای پایه و به کمک حواس و استدلال عقلی زمینه باور یا صعود معرفتی (ر.ک: حسین زاده، ۱۳۸۲: ۷۰-۱۱۰) به معاد را در مخاطب فراهم کردند. خبر از جزئیات کتاب و تکلم به زبان مخاطب از دیگر شیوه‌هایی است که امام رضا علیه السلام در مناظره به کار برده‌اند. ترکیب این روش‌ها با استفاده از ابزار مشترک با تسلط به باورها و متون مخاطب نیاز به دقت و ظرافت خاص دارد که در تحکیم باور نقش اساسی دارد و امام رضا علیه السلام در مناظرات بسیار به کار برده‌اند.

۲-۳-۲. روایت از امامان پیشین و پیامبر صلی الله علیه و آله

روش روایی؛ یعنی سخن گفتن معصوم در موضوعات مختلف یا روایت کردن از امامان پیشین، یکی دیگر از شیوه‌هایی است که در کلام امام رضا علیه السلام بسیار مشاهده می‌شود. روش نقلی اعم از قرآن و روایت با خطابه یا «روبه‌رو سخن گفتن (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۲۶۱) و مراجعه حضوری در امور مهم برای شنیدن موعظه» معنی شده است. در این روش با گفت‌وگو و ارائه دلیل و گاهی تشویق و انذار روح و جان شنونده نرم و قلبش آماده پذیرش سخن نیکو می‌گردد. علاوه بر خطابه، موعظه به معنای اندرز دادن (همان، ج ۷: ۲۸۸) پند، تبلیغ و هدایت مردم (آل عمران، ۱۳۸) نیز در روش نقلی کاربرد دارد؛ زیرا برخلاف مناظره، موعظه و خطابه در فضایی آرام‌تر برگزار می‌شود و مخاطب با جان و دل به سخن گوینده گوش فرا می‌دهد.

امام علیه السلام با سخن گفتن پیرامون معاد و مسائل مرتبط از آیات قرآن و روایتگری از پیشینیان به هدف اجرای طرح کلان آگاهی‌بخشی سیر عقاید را به پدران خویش و از آنان به رسول الله صلی الله علیه و آله متصل کرده‌اند به همین دلیل در روایاتی که از ایشان به‌جای مانده است به نقل از «ابی... عن رسول الله» فراوان دیده می‌شود. یکی از زیرساخت‌های طرح کلان آگاهی‌بخشی در جهت آخرت‌گرایی در آغاز سفر به خراسان اجرا شده است. حدیث «سلسله الذهب» یکی از مشهورترین روایاتی است که توسط اندیشمندانی با گرایش‌های فکری و مذهبی مختلف در نیشابور نقل شده است. حضرت در این حدیث با انذار از عذاب الهی ذهن‌ها را به آخرت معطوف کردند و با ظرافت خاصی این خطبه را با اعتراف به یگانگی خداوند و نام بردن از پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان علیهم السلام آغاز کردند؛ زیرا لازمه «اثبات معاد، اثبات توحید است» (قدردان قراملکی، ۱۳۹۳: ۶۲) و پس از اندکی حرکت دوباره سخن گفتند و قید «من از شروط آن هستم» را به «نجات از آتش» (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ق: ۲۵) اضافه کردند تا مبانی (توحید، معاد، نبوت) اعتقادات را متصل به هم اعلام نمایند. واژه «عذابی» در حیث سلسله الذهب دلالت بر باور به معاد دارد و الزام پیوستگی اعتقادات تا رسیدن به نتیجه

مطلوب را ضروری می‌نمایند؛ زیرا شرط امنیت از عذاب الهی در آخرت را قبول ولایت اعلام کردند و با این شرط ضمن تأکید به ادامه زندگی پس از مرگ داشتن راهنما (عوامل مؤثر) برای کسب امنیت در آخرت را لازم دانستند.

نامه ایشان به حضرت عبدالعظیم حسنی حاوی پیام‌های مهمی در امور اعتقادی است که برای یادآوری معاد به او فرمودند: اگر بندگان در دنیا به اوامر الهی عمل نکنند، عذاب سختی خواهند شد و در آخرت نیز از زیان کاران خواهند بود (مفید، ۱۴۱۳ ق: ۲۴۷). امام (علیه السلام) عقیده و باور خویش را با ترساندن از عذاب اخروی در صورت کم‌کاری در امور خلق به عبدالعظیم حسنی انتقال دادند و به این طریق زمینه تحکیم باور به معاد را در ذهن و قلب او ایجاد کردند؛ زیرا اگر مسلمان به این باور برسد که «ترازویی برای سنجش اعمال» (حدید، ۲۵) در نظر گرفته شده است با رعایت «تقوای الهی» (قمی، ۱۴۱۴ ق، ج ۲: ۶۷۶) خود را آماده ورود به بهشت و جوار قرب الهی می‌کند.

با بررسی متون حدیثی، نوع بیان و ادبیات خاص روایات یا آیاتی که در موضوعات مختلف به خصوص معاد توسط حضرت قرائت شده است، نشانه احتمال ویژه ایشان به آگاهی بخشی مخاطبان دارد. روایات حضرت به سه دسته تقسیم شده است: ۱- سخنان حضرت که اصحاب روایات کرده‌اند. ۲- نامه‌ها یا مکاتبات ایشان با مأمون، اصحاب و شیعیان دوردست ۳- دستورالعمل‌های ارسالی به کارگزاران، موالی و فرستادگان به اقصی نقاط جامعه اسلامی که هر کدام حاوی نکات سازنده در ارتقای معنوی انسان است. با رصد کلمات و زمان‌های کاربرد آن به نظر می‌رسد امام (علیه السلام) برای تحکیم باور به معاد روشی نظام‌مند و ثابت را در گفت‌وگوها، مکاتبات و مناظرات به کار برده‌اند و با توجه به شرایط و اقتضائات شیوه‌های متفاوتی دارند.

۲-۴. روش‌های ترکیبی متغییر در تبیین معاد

از نوآوری‌هایی که در روش‌های اجرا شده توسط امام رضا (علیه السلام) مشاهده می‌شود، روش‌های ترکیبی با تسلط همزمان بر زبان، کتاب و تاریخ شرکت‌کنندگان در جلسات مناظره است که بر مبنای عقل برای تثبیت باور به معاد استفاده شده است.

۲-۴-۱. فطری-شهودی

یافتن پاسخ برای پرسش از کجا آمده‌ام؟ و به کجا می‌روم؟ ندای فطری و بزرگ‌ترین چالش انسان‌هاست. فطرت و شهود ابزاری مشترک و در دسترس نوع بشر است که با استفاده از آن می‌تواند، پاسخی قانع‌کننده برای پرسش‌های خود بیابد. مرگ پدیده‌ای همگانی، غیراختیاری و

در عین حال ساده‌ترین واقعیت زندگی انسان است که هر روزه در زمین اتفاق می‌افتد (چایدستر، ۱۳۹۳: ۱۱-۱۲) و تکرار می‌شود. غیرقابل تجربه بودن مرگ از یک‌سو و نیاز فطری انسان به آگاهی نسبت به حوادث پس آن از سوی دیگر موجب طرح سوالات فراوانی در حوزه معاد و زندگی پس از آن می‌گردد. در دوره امامت امام رضا (علیه السلام) نیز به کجا می‌روم؟ توسط افراد عامی تا عالی پیگیری و پرسش‌های فراوانی پیرامون آن مطرح شده است.

پیش‌تر بیان شد که فطرت ابزار شناخت است و یکی از روش‌های شناخت، شهود باطنی یا فطری است. شناختی که به مقتضای فطرت با علت جویی و پرسشگری (فضل‌الله، ۱۳۹۰: ۲۵۳) آغاز می‌شود. امتیاز ویژه فطرت این است که قابلیت تطبیق توأمان تصور و تصدیق را دارد و انسان به‌وسیله آن قادر است «معارف دین را علاوه بر ظواهر دینی و حجت عقلی از جنبه عرفانی و معنوی نیز درک کرده، اخلاص و بندگی را در جان‌ودل خویش عین کند» (ر.ک: طباطبائی، ۱۳۸۷: ۹۶-۷۲) و فطرت خداجوی خود را در مسیر کمال و قرب الهی قرار دهد.

عالم آل محمد (علیهم‌السلام) با استفاده از منابع مورد پذیرش مخاطب و نظر داشت به اینکه مبدأ، فطرت اولی (روم، ۳۰) و معاد، عود (بقره، ۱۵۶) به آن است. با ترکیب روش فطری - شهودی و مستند کردن آن به قرآن در پاسخ به علت خوردن میوه ممنوعه توسط حضرت آدم (علیه السلام) (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۱: ۱۹۶) منشأ آن را حب به جاودانگی بیان کردند. در مناظره با پیروان ادیان و مذاهب نیز به‌صورت غیرمستقیم مثال «زنده شدن مردگان» (ر.ک: طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۴۱۸-۴۲۰) از تاریخ و متون مقدس یهودیان و مسیحیان در امت‌های پیشین بازخوانی شد تا تأکیدی بر حتمیت و غیرقابل انکار بودن معاد در همه قرون و اعصار داشته باشند؛ زیرا فطرت به تکرار در تاریخ و استناد به متون مقدس اعتماد می‌کند و آن را می‌پذیرد.

۲-۴-۲. عقلی - استدلالی

پس از فطرت، عقل نیز کاربردی دوجبه‌ی دارد؛ یعنی هم به‌عنوان ابزار (مخزن و منبع) و هم روشی برای شناخت و باور است. عقل یا نیروی قبول علم (راغب، ۱۴۱۲ ق: ۵۷۷) اعم از نظری و عملی در این روش کاربرد دارد.

روش عقلی - استدلالی؛ روشی مبتنی بر اقامه برهان و ارائه بیّنه است که امروزه از پرکاربردترین روش‌های اقناع جویندگان حقیقت است. سوال ویژه این مبحث پرسش از کارکرد عقل در تحکیم باور به معاد است و اینکه امام رضا (علیه السلام) چرا از آن در توجیه و تبیین معاد باوری بهره گرفته‌اند؟

امام رضا (علیه السلام) با توجه به شرایط آن دوره، سطح فهم و نیاز مخاطب شیوه‌های متفاوتی به‌کار

گرفته‌اند. از منظر حضرت، عقل ابزار (طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۳۹۹)؛ شناخت و دوست همه انسان‌هاست (ابن بابویه، ۱۳۷۸ ق، ج ۲: ۲۴). کارکرد عقل تشخیص است و هرگاه نسبت به مسئله‌ای حساس شود، از حالت کمون خارج شده، فعال و آماده آموختن می‌شود و با یافته‌های درونی و مشاهدات عینی حقیقت را کشف می‌کند.

حضرت در مناسبات با مسلمانان بر اساس زمینه‌های اعتقادی آنان مؤید قرآنی بیان می‌کنند و آن را شرح می‌دهند؛ چون مسلمان استدلال از قرآن و توضیح امام (علیه السلام) درباره مسائل را با عقل خویش تحلیل می‌کند و می‌پذیرد؛ اما مواجهه با غیرمسلمانان به خصوص مادی‌گرایان، روش حضرت بیان دلیل و ارائه بینه عقلی است. در مناظره امام (علیه السلام) و زندقه که اعمال عبادی مسلمانان زیر سؤال رفت، امام (علیه السلام) با در نظر گرفتن عقیده او این‌گونه برهان اقامه کردند: «بر فرض که نظر شما درست باشد؛ آیا ما هلاک می‌شویم یا نجات می‌یابیم؟ (طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۳۹۶) خطاب قرار دادن زندقه و بیان اینکه اگر سخن شما درست باشد و معاد رخ ندهد، آیا عبادات ما ضرر دارد؟ اما اگر معاد رخ داد احوال ما و شما چگونه خواهد بود؟ آیا ما نجات می‌یابیم یا هلاک می‌شویم؟ اقامه این برهان توسط امام (علیه السلام) و دعوت او به تفکر برای پاسخ آن، زندقه را دچار تحیر و تزلزل فکری کرد؛ زیرا او به مقتضای فطرت و عقل خویش معنای دقیق واژه‌های هلاکت و نجات را درک می‌کرد. روش امام (علیه السلام) در اصلاح باور زندقه مادی‌گرا و منکر خدا ایجاد ارتباط بین نیازی فطری و تأیید عقلانی بود؛ یعنی استفاده از مقدمات یقینی برهان بر اساس صغرا و کبرای منطقی است، ایشان فرمول را طوری تنظیم کردند که فرد بتواند با قوه عاقله بفهمد؛ قلبش بپذیرد و به این باور برسد که میل به نجات همان میل به جاودانگی در بهشت مسلمانان است.

در مناظره با «سلیمان مروزی» حضرت با در نظر داشت باورهای اعتقادی او، آیاتی مبتنی بر دلالت صریح تلاوت کردند که «اتصال مبدأ و معاد» (یونس، ۴) را ثابت می‌کند. علاوه بر موارد یاد شده از عبارت «خداوند با نشانه‌ها و علامت‌هایش شناخته می‌شود» (ابن بابویه، ۱۳۹۸ ق: ۴۷) نیز می‌توان برای استدلال به معاد بهره گرفت؛ زیرا همه اقوام در شرق و غرب عالم هر روز شاهد تولد و مرگ هستند و با مشاهده این پدیده گریز ناپذیر مطمئن هستند که قرار ملاقاتی با مرگ خواهند داشت (ر.ک: کاما، ۱۳۸۱: ۲۹-۱۱۷) و این حس فطری را عقل هم تأیید می‌کند.

نوآوری حضرت در روش عقلی برای تحکیم باور به معاد، استفاده از باور و ابزار مشترک است. در خطبه توحید امام (علیه السلام) عقل و فطرت (ابن بابویه، ۱۳۹۸ ق: ۳۵) را ابزار شناخت معرفی کردند و در مناظره با زندقه برای اقامه برهان واژه هلاکت و نجات را به کاربردند تا ضمن استدلال عقلی،

نجات را امری همگانی، همه‌جایی معرفی کنند. اقامه برهان و استدلال عقلی در اموری مثل مرگ با استفاده از مقدمات یقینی قابل اثبات، شک زدا و تثبیت‌کننده باور به معاد است و همان‌گونه که گذشت این روش در سیره و سخنان امام رضا (علیه السلام) فراوان مشاهده می‌شود.

۲-۴-۱. جدال احسن

یکی دیگر از روش‌های عقلی- استدلالی که بر پایه مبانی مورد قبول مخاطب برای بررسی ادعای دو طرف برگزار می‌شود تا مسیر اشتباه مشخص شود، شیوه مجادله یا مناظره جدلی است. در دوره حضور امامان معصوم (علیهم السلام) هرگاه تقابل فکری رخ داده است با تأسی از قرآن (نحل، ۱۲۵) مناظره تشکیل شده تا نظریه برتر که ممکن است درون دینی یا برون دینی باشد، مشخص شود. در این شیوه ابتدا مبانی مشترک مطرح و سپس وارد جزئیات و تفاوت‌ها می‌شوند و در نهایت به تسلیم یکی از طرف‌ها منجر می‌شود. احتجاج طبرسی نمونه‌های فراوانی از مناظرات ائمه (علیهم السلام) را نقل کرده است (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱: ۱۵).

به فرموده امام رضا (علیه السلام) در جدال احسن، برای اثبات مدعا «حجت بالغه» نیاز است؛ یعنی سخن و دلیلی که هر فرد به میزان فهم و نیاز خود آن را به کار می‌برد تا مسئله و مشکل را حل کند. در گفت‌وگوی مأمون با مرد صوفی، مأمون از دلایل او ناراحت شد و از امام رضا (علیه السلام) نظر خواست، امام (علیه السلام) آیه «حجت بالغه» (انعام، ۱۴۷) را قرائت کردند و فرمودند: «این همان دلیل است که نادان با نادانی می‌فهمد و دانا به میزان نیاز و علم خویش درک می‌کند. دنیا و آخرت به دلیل استوار است و دلیل بر اساس تفکر بیان می‌شود» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۳۸). امام (علیه السلام) بنا بر مقتضیات علمی رایج آن روز به صورت مناظره جدلی جلسه را مدیریت کردند، به مخاطب فرصت دادند تا در گفت‌وگویی آزاد بتواند دلایل خود را بیان کند و به جایی برسد که دیگر ادامه حرکت برایش ممکن نباشد (فضل‌الله، ۱۳۸۷: ۲۱۵) نظرش را با دیگر نظرات مقایسه کند و در نهایت نظر برتر پذیرفته شود؛ در این صورت جوینده حقیقت بر آن معترف و تسلیم می‌شود، هر چند مخالف آن باشند؛ زیرا در مجادله برای کشف حقیقت می‌توان «یک موقعیت را از چندین منظر» (سلیمی و شریف، ۱۴۰۰: ۳۸) بررسی کرد.

نکته قابل توجه این است که روش مجادله کاربرد همگانی ندارد و با توجه به نیاز و میزان درک مخاطب برای پیروزی بر رقیب و مشخص شدن نظریه برتر برگزار می‌شود و بنا بر مقتضای جلسه ممکن است افراد ترکیبی از روش‌های حسی، عقلی، نقلی، تاریخی، تجربی با توجه به تخصص خود به کار بگیرند تا برتری خود را ثابت کنند. این روش را فیلسوفان نیز به کار گرفته‌اند. سقراط در میدان عمومی شهر با جوانان گفت‌وگو می‌کرد (همان: ۳۷) و ارسطو با تأسی از افلاطون به

هدف کمک به فهم آسان مسائل برای اثبات و استدلال روش مجادله مباحثه‌ای را در رفع سوء تفاهمات بر مبنای ایده‌ها و اعتقادات مشترک طرفین و توجیه مخاطب مفید می‌داند (داورپناه، ۱۳۹۶: ۱۳۳؛ سلیمی و شریف، ۱۴۰۰: ۳۸).

امام رضا (علیه السلام) روش جدلی درباره معاد و زنده شدن مردگان را با هدف آگاهی بخشی از نقطه مشترک پذیرش مرگ توسط مخاطبان آغاز کردند. به طور مثال امام (علیه السلام) در مناظره با «جاثلیق» از او درباره زنده کردن مردگان توسط حضرت عیسی (علیه السلام) پرسیدند (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۴۱۸) سپس زنده کردن مردگان توسط حضرت «حزقیل، الیسع، موسی، ابراهیم و پیامبر خاتم (علیه السلام)» (همان: ۴۱۹) را یکی یکی برشمردند و با این بیان ضمن نفی و اثبات دیگر مسائل ثابت شد، محور اساسی تعالیم حضرت موسی (علیه السلام) و انبیای بنی اسرائیل و حضرت عیسی (علیه السلام) و پیامبر خاتم «ایمان به آخرت» (ر.ک: اکبری، ۱۳۸۲: ۴۰-۴۵) بوده است. مرور این معجزات علاوه بر تأکید حتمیت این مسئله، سیر آن را در تاریخ امم گذشته نیز بیان می‌کند. گرچه بحث معاد در خلال اثبات معجزه انبیا مطرح شد؛ اما به عنوان اشتراک اعتقادی همه شرکت کنندگان در مناظره چهره به چهره که پیروان ادیان و مذاهب (ر.ک: طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۴۱۷-۴۲۵) مختلف حضور داشتند، مبنای اثبات نبوت و معجزه انبیای قبل قرار گرفت، با دلیل و برهان بررسی شد و کسی زنده شدن پس از مرگ را تکذیب نکرد. با در نظر داشت به تنوع شرکت کنندگان و عدم اعتراض بر اصل موضوع می‌توان آن را دلیلی قطعی بر پذیرش اصل معاد در باور حاضران در مناظره دانست.

۲-۴-۳. حسی-تجربی

روش حسی-تجربی یکی دیگر از روش‌هایی است که امام (علیه السلام) در تبیین و معرفت اعتقادی به کار برده‌اند. احساس درونی هرگاه با مشاهده نمونه عینی آن در طبیعت تجربه شود، یقین آور و ماندگار می‌شود؛ زیرا یکی از زیربنای بحث معاد پذیرفتن «عالم غیب و ماوراء الطبیعه» است و معیار شناخت در جهان بینی الهی اعم از حس و عقل است (خمینی، ۱۳۸۲: ۵). پیش‌تر بیان شد که مرگ مسئله‌ای همگانی و همه‌جایی است؛ اما زمان وقوع آن نامشخص است؛ یعنی هیچ کس نمی‌داند «چه زمانی و در چه سرزمینی زندگی‌اش به پایان می‌رسد» (لقمان، ۳۴) این مسئله چالشی، به همه شئون زندگی انسان مرتبط است، به همین دلیل همواره به صورت مستقیم یا غیرمستقیم و در خلال دیگر مباحث مطرح می‌شود.

امام (علیه السلام) در مناظرات و گفت‌وگو با عموم مخاطبان همواره از مرگ، معاد و زندگی پس از آن سخن به میان آوردند و در توجیه زنده شدن مردگان، معجزه انبیا را برشمردند (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲: ۴۲۵-۴۱۷) تا اینکه موقعیت برای خود ایشان طوری رقم خورد که کرامتی توسط حضرت

رخ دهد. زنده شدن نقش شیر روی پشتی مأمون به صورت عینی تجربه شد و شاهدان با تمام حواس آن را ملاحظه کردند. شیرها به امر امام (علیه السلام) زنده شدند و حاجب و پرده دار مأمون را دریدند و خوردند (همان: ۱۷۲). مشاهده این کرامت موجی از تحیر و ترس را در حاضران ایجاد کرد.

مشاهده عینی زنده شدن مرده آن هم نقش بافته شده توسط بشر، چنان بر مأمون اثر گذاشت که خطاب به امام (علیه السلام) گفت: این گونه معجزات توسط جد شما انجام می‌شد؛ اما اکنون توسط شما هم انجام شد، اگر مایل باشید به نفع شما از خلافت کناره گیری می‌کنم (همان).

مواجهه عملی مخاطب با قضیه واقعی زمانی کاربرد دارد که خود او خواهان ارائه عملی قابل مشاهده باشد که در این واقعه پرده دار مأمون با لحنی اعتراضی خواهان نشان دادن کرامت از امام (علیه السلام) در همان جلسه شد و گفت اگر سخنان و ادعای شما (معجزات انبیا) حقیقت دارد با اشاره به شیرهای روی پشتی مأمون به امام (علیه السلام) گفت، بگو این‌ها بیایند و مرا بخورند. گفت و گو طوری رقم خورد که لازمه اثبات حقانیت اجداد حضرت منوط به انجام درخواست مخاطب شد. امام رضا (علیه السلام) با توجه به شرایط آن دوره که سحر و جادو بسیار رایج بود، در مقابل دیدگان حاضران زنده شدن پس از مرگ را به نمایش گذاشتند تا زمینه‌ای برای تحکیم باور به معاد باشد. این وقایع می‌تواند پاسخ مناسبی برای پرسش مطرح شده در ابتدای بحث باشد که امام (علیه السلام) با در نظر داشت اقتضات افراد و متناسب با نیاز آنان روش‌های متفاوتی داشته‌اند.

۲-۵. جمع‌بندی و تحلیل

پژوهش حاضر با رویکردی تحلیلی به هدف اثبات نظام‌مندی روش‌های امام رضا (علیه السلام) در دعوت به آخرت‌گرایی به بررسی سخنان ایشان در شرایط و موقعیت‌های مختلف پرداخته است. سخنان امام رضا (علیه السلام) حاکی از این است که در اسلام معاد از ارکان ایمان و رسالت انبیا و امامان معصوم (علیهم السلام) دعوت به آخرت‌گرایی است و از گذشته تاکنون جزئی از باورهای قلبی انسان‌ها با هر گرایش و مذهبی بوده است؛ اما برای اطمینان قلبی به دنبال مؤیدی در خارج است. امام (علیه السلام) با در نظر گرفتن اقتضات زمانی و شرایط خاص مخاطبان روش‌هایی ویژه‌ای داشته‌اند؛ زیرا باور از حادثه‌ای بالفعل یا احساسی هشیارانه مبتنی بر دلیل شکل می‌گیرد و موقعیت‌شناسی در ارائه مطلب نقش اساسی ایفا می‌کند.

روش‌های به‌دست‌آمده از سیره و سخنان امام رضا (علیه السلام) در تحکیم باور به معاد به دو دسته کلی تقسیم شده است. آنچه لازم است تأکید شود این است که روش‌های امام (علیه السلام) جدای از هم نیستند؛ بلکه در سیره و سخنان ایشان روش‌ها مکمل یکدیگرند و گاهی نیز مبنای روش‌های

دیگر قرار می‌گیرد. شیوه‌های موعظه، تذکر، انذار و تبشیر با استفاده از ابزار مشترک؛ یعنی ادراکات حسی [حواس پنج‌گانه]، فطرت، عقل، حافظه، طبیعت، کتب مقدس و عبرت‌آموزی از تاریخ برای آگاهی‌بخشی درباره معاد و باور به ادامه زندگی پس از مرگ در سخنان حضرت همواره مشاهده می‌شود. امتیازات روشی حضرت نسبت به دیگران ترکیب و کثرت اجرای روش‌ها در گفت‌وگوها و مناظرات است.

روش‌های ترکیبی امام (علیه السلام) در مناظرات، روش فطری-شهودی، عقلی-استدلالی، حسی-تجربی و قرآنی-روایی است که هر کدام در اقامه دلیل و استدلال با پیروان ادیان و مذاهب به کار گرفته شده است. لازم است متذکر شوم که معاد موضوع مستقل مناظرات نبوده است؛ بلکه معاد از دلالت‌های کلامی در اثبات معجزه انبیا با مثال «زنده شدن مردگان» به دست آمده و اینکه هیچ‌کدام از طرف‌های مناظره معاد را رد نکرده است، دلیلی قطعی بر پذیرش آن در نظر گرفته شده است.

در بررسی سخنان حضرت معاد در موعظه و تبشیر به صورت مستقیم، در توصیه به مکارم اخلاق و سفارش به نیکی با مردم برای دریافت پاداش به صورت دلالت ضمنی و در مناظرات از دلالت‌های کلامی استنباط شده است. با تحلیل مناظرات می‌توان گفت امام (علیه السلام) با ترکیب روشی فرایندی معرفت‌شناختی را بر مبنای باورهای پایه و ارتباط دادن آن با طبیعت مادی، استدلال عقلانی و نقل تاریخی از کتب مقدس توانستند علاوه بر تأیید روش‌های عرفی آن زمان، معاد را اثبات و آن را امری حتمی و همگانی معرفی کنند و مخاطبان خویش را به باوری صادق و موجه در پذیرش زندگی پس از مرگ برسانند. با نظر داشت به استفاده امام (علیه السلام) از ابزار مشترک و همگانی، می‌توان گفت روش‌های ایشان به عنوان کامل‌ترین الگو قابلیت اجرایی در قرن حاضر را دارد.

۳. نتیجه‌گیری

این پژوهش در پاسخ به این سوال انجام شد که آیا شبکه ارتباطات امام رضا (علیه السلام) مهندسی شده و نظام‌مند بوده است؟ آیا روش ایشان همواره یکسان بوده؟ یا اقتضائات زمانی و مکانی در روش‌های اجرایی امام (علیه السلام) تأثیر داشته است؟

رساندن مخاطب به باور؛ یعنی مرحله پذیرش و قبول اینکه نفس مجرد انسان به همراه اجزای اصلی بدن او دوباره به موطن اصلی باز خواهد گشت، نیازمند دقت و ظرافت‌های خاصی است که هر فردی توان انجام آن را ندارد؛ زیرا پذیرش قلبی، اعتراف با زبان و عمل به جوارح یا همان

ایمان امری دو طرفی است؛ یعنی باید آموزه‌ای مطابق با فطرت ارائه شود، مخاطب آن را با دیگر آموزه‌ها مقایسه کند تا به این نتیجه برسد که سعادت در آخرت‌گرایی است، در این صورت ذهن و قلب نسبت به آن کشش پیدا می‌کند تا با پذیرش حقیقت به خواسته فطرت خود [میل به جاودانگی] پاسخ دهد.

امام رضا (علیه السلام) با در نظر داشت به تمام شرایط موجود در جامعه آن روز برای تحکیم باور به معاد با دوستان، مراجعه‌کنندگان عادی، اندیشمندان مسلمان و غیرمسلمان، نمایندگان فرق و مذاهب دیگر ادیان روش‌های متفاوتی داشته‌اند و می‌توان گفت تکنیک‌های مهندسی شده و نظام‌مند حضرت با در نظر گرفتن شرایط زمانی و مکانی، اقتضای حال افراد، میزان درک و فهم مخاطب، موقعیت‌شناسی در اجرای شیوه‌ها به هدف آگاهی بخشی نسبت به معاد از عوامل موفقیت ایشان بوده است. با توجه به تنوع جمعیتی جامعه گسترده آن روز با طیف‌های مختلف از باورها روش‌های حضرت می‌تواند الگویی مناسب در قرن حاضر باشد و قابلیت تعمیم‌پذیری را دارد؛ زیرا ایشان از ابزار و مبانی مشترک بهره گرفته‌اند و این موارد ذاتی بشر است و تغییر نمی‌کند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۸ ق) **التوحید**. قم: النشر الاسلامی.
- _____ (۱۳۷۸ ق). **عیون اخبار الرضا**. تهران: جهان.
- _____ (بی تا). **علل الشرایع**. قم: داوری.
- _____ (۱۳۶۲). **التحصیل**. قم: جامعه مدرسین.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۹۵۵ ق). **لسان العرب**. بیروت: دارالکتب الاسلامیه.
- ابن سینا. (۱۳۶۳). **المبدأ والمعاد النص**. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی.
- اکبری، رضا. (۱۳۸۲). **جاودانگی**. قم: بوستان کتاب.
- اله بداشتی، علی. (۱۳۹۷). **مبانی فلسفی علم کلام اسلامی**. قم: کلام معاصر، دانشگاه قم.
- پترسون، مایکل و دیگران. (۱۴۰۰). **عقل و اعتقادات دینی**. ترجمه آرش نراقی و ابراهیم سلطانی. تهران: طرح نو.
- پویمن، لوئیس پی. (۱۳۹۶). **معرفت شناسی مقدمه‌ای بر نظریه شناخت**. ترجمه رضا محمدزاده. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- تبریزی، محمد بن خلف. (۱۳۷۶). **برهان قاطع**. تهران: امیرکبیر.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد. (۱۳۶۶). **تصنیف غرر الحکم و درر الکلم**. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۴). **فطرت در قرآن**. قم: الاسراء.
- _____ (۱۳۷۲). **فلسفه الهی از منظر امام رضا (علیه السلام)**. قم: اسراء.
- _____ (۱۳۷۲). **شناخت شناسی در قرآن**. قم: مرکز فرهنگی رجا.
- چایدستر، دیوید. (۱۳۹۳). **شور جاودانگی**. ترجمه غلامحسین توکلی. قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- خرعلی، انسیه؛ انصاری نیا، زری. (۱۳۹۶). «تحلیل گفتمان ادیان در مناظره امام رضا (علیه السلام) با علمای دین مسیح و یهود». **فرهنگ رضوی**. سال ۵. شماره ۱۱. صص: ۷۳ - ۱۰۳.
- خمینی، روح الله. (۱۳۸۲). **معاد از دیدگاه امام خمینی (ره)**. تدوین فروغ السادات رحیم پور. چاپ سوم. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- حاجی ده‌آبادی، محمدعلی. (۱۳۷۷). **درآمدی بر نظام تعلیم و تربیت**. قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.
- حسین زاده، محمد. (۱۳۸۲). **مفاهیم بنیادین در معرفت شناسی**. قم: زلال کوثر.
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر. (۱۴۱۳ ق). **کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد**. با تعلیقات علامه حسن زاده آملی. قم: النشر الاسلامی.
- سجادی، سیدجعفر. (۱۳۷۳). **فرهنگ معارف اسلامی**. تهران: دانشگاه تهران.
- سلیمی، لادن؛ شریف، فتن. (۱۴۰۰). «سایه‌های اندیشه سقراط در روش درمان دیالکتیکی». **دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی**. سال چهارم. شماره ۴۴. صص: ۳۶ - ۵۰.
- داوریناه، ابوسعید. (۱۳۹۶). «تطبیقی روش شناسی فلسفی ارسطو و فارابی». **روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی**. سال هشتم. شماره ۳ پیاپی. صص: ۱۲۵ - ۱۵۸.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۳۷). **لغت‌نامه**. تهران: سمت.
- دیویس، برابان. (۱۳۹۱). **درآمدی بر فلسفه دین**. ترجمه ملیحه صابری نجف‌آبادی. تهران: سمت.

- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: دارالشامیه.
- راوندی، قطب. (۱۴۰۹ ق). *الخرائج و الجرائح*. قم: مدرسه امام مهدی (علیه السلام).
- ربانی گلپایگانی، علی. (۱۳۸۷). *فطرت و دین*. تهران: کانون اندیشه جوان.
- صبحی، صالح. (۱۳۷۰). *شرح نهج البلاغه*. تهران: اسلامی.
- صلیبا، جمیل؛ صانعی دره بیدی، منوچهر. (۱۳۶۶). *فرهنگ فلسفی*. تهران: حکمت.
- طباطبائی، محمدحسین. (۱۳۸۷). *روابط اجتماعی در اسلام*. قم: بوستان کتاب.
- طبرسی، احمد بن علی. (۱۴۰۳ ق). *الاحتجاج*. مشهد: مرتضی.
- عبدی، حسن. (۱۳۸۸). «درآمدی بر روش‌شناسی ارسطو در حل مسائل فلسفی». *عیار پژوهش در علوم انسانی*. شماره ۲ پاییز و زمستان. صص: ۵۵-۷۴.
- عسگری، (ابی هلال) حسن بن عبدالله. (۱۴۳۶ ق). *معجم الفروق اللغویه*. قم: النشر الاسلامی.
- عطاردی، عزیزالله. (۱۴۰۶ ق). *مسند الامام رضا (علیه السلام)*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- فقیهی، ابوالحسن؛ بامداد صوفی، جهان یار. (۱۳۷۸). «کثرت‌گرایی روش تحقیق در پژوهش‌های سازمانی». *مطالعات مدیریت بهبود و تحول*. شماره ۲۱ و ۲۲. صص: ۵۴-۷۱.
- فضل‌الله، محمدجواد. (۱۳۸۲). *تحلیلی از زندگانی امام رضا (علیه السلام)*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- قدران قراملکی، محمدحسن. (۱۳۹۳). *پاسخ به شبهات کلامی معاد*. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- قرشی بنائی، علی اکبر. (۱۳۷۱). *قاموس قرآن*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- قمی، شیخ عباس. (۱۴۱۴ ق). *سفینه البحار*. قم: اسوه.
- کامات، مادهاو. (۱۳۸۱). *فلسفه زندگی و مرگ*. ترجمه علی احمد بیات. تهران: بهجت.
- کشفی، عبدالرسول. (۱۳۸۳). «تعریف سه‌جزئی معرفت و شرط چهارم». *پژوهشنامه فلسفه دین* (حکمت‌نامه). شماره ۳. صص: ۹-۲۸.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۲). *الکافی*. تهران: اسلامیه.
- مبینی، محمدعلی. (۱۳۹۸). *توجیه باور آری‌یانه؟ بررسی آرای ویلیام آستن*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و علوم اسلامی.
- محمدپور، احمد. (۱۳۹۷). *روش در روش؛ درباره ساخت معرفت در علوم انسانی*. قم: لوگوس.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ ق). *الإختصاص*. قم: کنگره شیخ مفید.
- _____ (۱۴۱۳ ق). *امالی المفید*. قم: کنگره شیخ مفید.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۲). *کلیات علوم اسلامی* (منطق-فلسفه). تهران: صدرا.
- _____ (۱۳۵۸). *مجموعه آثار*. جلد ۴ (معاد). تهران: صدرا.
- محمدزاده، محمد. (۱۳۹۹). *خدا باوری فطری؛ تقریرها و سنجه‌ها*. قم: مؤسسه آموزشی-پژوهشی امام خمینی (ره).
- میرحسینی، یحیی؛ کریمی، محمود. (۱۳۹۲). «روش‌های رویارویی امام رضا (علیه السلام) با پیروان ادیان، فرق و مذاهب اسلامی». *مطالعات فرهنگ-ارتباطات*. سال چهاردهم. شماره ۲۳. صص: ۹۵-۱۴۳.
- نصرتیان اهور، مهدی. (۱۳۹۵). *روش‌شناسی استنباط در علم کلام*. قم: دارالحدیث.
- وحید، حمید. (۱۴۰۰). *تجربه حسی و معرفت‌شناسی باور*. تهران: هرمن.
- یوسف‌زاده، حسن. (۱۳۹۸). *به سوی حیات معقول*. قم: مؤسسه آموزشی-پژوهشی امام خمینی (ره).

References

Aaron C. Kay, Danielle Gaucher, Ian McGregor, and Kyle Nash, Religious Belief as Compensatory control. *Personality and Social Psychology Review* 14(1) 37-48 © 2010 by the Society for Personality and Social Psychology, Inc.

Abdi, Hassan (2009). An Introduction to Aristotle's Methodology in Resolving Philosophical Problems. *Journal of Research Standard in Humanities Sciences*, 2 (2), 55-74. [In Persian].

Akbari, Reza. (2003). *The Eternity*. Qom: Boustan-e- Ketab Publications. [In Persian].

Al-Askari (Abu Hilal), Hassan Bin Abdullah (2014). *Ma'jam Al-Furuq Al-Lughawiyya* (A Dictionary on differences between synonyms in the Arabic language). Qom: Al-Nashe-al-eslami. [In Arabic].

Alešton:(Hamid Vahid): Belief, Acceptance and Religions faith:the Heythrop Jornal 2009:p3.

al-Ḥillī, Jamāl ad-Dīn al-Ḥasan bin Yūsuf bin 'Alī ibn al-Muṭahhar (1992). *Kashf al-Murad fi Sharh Tajrid al-I'tiqad* (Featuring Annotations written by Allameh Hassanzadeh Amoli). [In Arabic].

Al-Mufid, Muhammad Bin Muhammad (1992). *Al-Amali*. Qom: Sheikh Mufid Congress. [In Arabic].

Al-Mufid, Muhammad Bin Muhammad (1992). *Al-Ikhtisas*. Qom: Sheikh Mufid Congress. [In Arabic].

al-Rawandi, al-Qutb (1991). *Al-Khara'ij wa l-jar'ih*. Qom: Imam Mahdi (A.S) Seminary School. [In Arabic].

Attaradi, Azizullah (1985). *Musnad of Imam Al-Ridha* (Hadiths narrated from Imam Al-Ridha). Mashhad: Aštan Quds Razavi. [In Arabic].

Bin Khalaf Tabrizi, Muhammad Husayn. (1997). *Burhan-i Qati* (The Conclusive Proof). Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian].

Chidešter, David (2014). *Euphoria of Eternity* (Qolam Hussein Tawakoli, Trans.). Qom: University of Religions and Denominations.

Davies, Brian (2012). *Introduction to the Philosophy of Religion* (Maliheh Saberi Najafabadi, Trans.). Tehran: Samt Publications.

Dawarpanah, Abusaeed (2017). A Comparative Study of Farabi's and Aristotle's Philosophical Methodology. *The Journal of Psychological Models and Methods*, 8(3), 125-158. [In Persian].

Dehkoda, Aliakbar (1958). *The Persian Dictionary*. Tehran: Samt Publications. [In Persian].

Elah Bedashti, Ali. (2018). *The Fundamental Principles of Islamic Kalam*. Qom: Kalam Mo'aser, Qom University. [In Persian].

Faqihi, Abulhassan; Babdad sufi, Jahanyar (1999). Methodological Pluralism in Organizational Studies. *The Journal of Management Improvement Studies*, 21(22): 54-71. [In Persian].

Fazlullah, Muhammadjavad (2003). *An Analysis of Imam Reza (A.S) Life*. Mashhad: Aštan Quds Razavi's Islamic Research Foundation. [In Persian].

Haji Dehabadi, Muhammad Ali (1998). *An Introduction to the Education Establishment*. Qom: The International Center for Islamic Sciences. [In Persian]

Hosseinzadeh, Muhammad (2003). *The Basic Concepts of Epistemology*. Qom: Zolal-e-Kosar Publications. [In Persian].

- Ibn Babawayh, M. b. 'Alī. (1983) *Al-Khisal (The Book of Characters)* (In Arabic). Qom: Society of Seminary Teachers of Qom
- Ibn Babawayh, M. b. 'Alī. (1999) *'Uyūn akhbār al-Riḍā (Insights into the news of al-Riḍā)* (In Arabic). Tehran: Jahān Publications.
- Ibn Babawayh, M. b. 'Alī. (n.d.). *'Ilal al-shara'i (Reasons behind the religious laws)*. Qom: Dawari Publications. [In Arabic].
- Ibn Babawayh, M. b. 'Alī. *Al-Tawhīd (2019) (The Unity of God)*. Al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
- Ibn Manẓūr, M. b. Makram. (1955 AH). *Lisān al-'Arab (The Tongue of the Arabs)*. Beirut: Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Sīnā. (1984). *Al-Mabda' wa al-ma'ād: al-Naṣṣ (The Beginning and the End: The Text)*. Tehran: The Institute for Islamic Studies. [In Arabic].
- Javadi Amoli, Abdollah (1993). *Epistemology in The Quarn*. Qom: Raja Cultural Center. [In Persian].
- Javadi Amoli, Abdollah (1994). *The Divine Philosophy from Imam Reza (A.S) Viewpoint*. Qom: Esra Publications. [In Persian].
- Javadi Amoli, Abdollah (2005). *Fitrah (The Innate Disposition) According to the Quran*. Qom: Esra Publications. [In Persian].
- Kamath, Madhav (2002). *Philosophy of Life and Death (Ali Ahmad Bayat, Trans.)*. Tehran: Bahjat Publications.
- Kashfi, Abdolrasul (2004). *Tripartite Definition of knowledge and Fourth Condition*. *Journal of Philosophy of Religion Research*, 3, 9-28. [In Persian].
- Khazali, A., & Ansari-Niya, Z. (2017). *An analysis of religious discourse in the debate between Imam Reza (a) and Christian and Jewish scholars*. *The Rezaei Culture*, 5(11), 73-103. [In Persian].
- Khomeini, Ruhollah (2003). *The Resurrection from Imam Khomeini's Viewpoint (compiled by Forogh'al-Sadat Rahimpour)*. (3rd Edition). Tehran: The Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian].
- Mirhosseini, Y., & Karimi, M. (2014). *Imam Reza's methods of confronting followers of different religions, sects, and Islamic denominations*. *Journal of Studies in Culture and Communication*, 14(23), 95-143. [In Persian].
- Mohammadpour, Ahamad (2018). *Method in Method: On the Construction of Knowledge in Human Sciences*. Qom: Logos Publications.
- Mubini, Muhammad Ali (2019). *Justification of belief: yes or no? An Investigation of William Auſtin's Views*. Tehran: Islamic Sciences and Culture Academy. [In Persian]
- Muhammadzadeh, Muhammad. (2020). *Innate Theism: Expressions and Measures*. Qom: Imam Khomeini Academic-Research Institute. [In Persian].
- Mutahari, Morteza. (1979). *The Collection of Works (Volume 4, The Resurrection)*. Tehran: Sadra Publications. [In Persian].
- Mutahari, Morteza. (2003). *Understanding Islamic Sciences (logic and philosophy)*. Tehran: Sadra Publications. [In Persian].
- Nosratiān Ahour, Mahdi (2016). *Inferencing Methodology in Kalam Science*. Qom: Dar Al-Hadith. [In Persian].

- Patterson, M., & others. (2021). Reason and Religious Beliefs (A. Neraqi & I. Soltani, Trans.). Tehran: Tarh-e-no Publications.
- Pojman, Louis Paul. What Can We Know? An Introduction to the Theory of Knowledge (A. Reza Muhammadzadeh, Trans.) Tehran: Imam Sadiq University
- Qadrān Qaramaleki, Muhammadhassan (2014). Responses to Kalam-related Doubts on Resurrection . Qom: Culture and Thought Research Center. [In Persian].
- Qomi, Sheikh Abbas (1993). Safinat al-bihār (The Ark of the Seas). Qom: Osveh Publications. [In Arabic].
- Qorashi Banaie, Aliakbar (1992). A Dictionary of Quranic Words. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah. [In Persian].
- Rabbani Golpaygani, Ali (2008). Fitrah and Religion. Tehran: he Kaanon Andisheh Javan. [In Persian].
- Raghib Isfahani, -Hussein bin Muhammad (1991). Al-Mufradat fi Gharib al-Quran. Beirut: Dar-al-Shamieh. [In Arabic].
- Sadjadi, Sayyed Jafar (1994). A Dictionary of Islamic Beliefs. Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Saleh, Sobhi (1991). An Interpretation of Nahj al-Balagha. Tehran: Eslami Publications. [In Persian].
- Saliba, Jamil; Sane'ie Dareh Bidi, Manoochehr (1987). A Dictionary of Philosophy. Tehran: Hekmat Publications. [In Persian].
- Salimi, Ladan; Sharif, Fatan. (2021). The Traces of Socratic Thought in Dialectic Therapy. The Journal of New Achievements in Humanities Studies. 4(44), 36-50. [In Persian].
- Tabatabaie, Muhammad Hossein (2008). Social Relations in Islam. Qom: Boustan-e- Ketab Publications. [In Persian].
- Tabrisi, Ahmad bin Ali (1982). Al-Ihtijaj (In Arabic). Mashhad: Morteza Publications.
- Tamimi Amadi, Abdul Wahid bin Muhammad (1987). Thematic Organization of Gharar al-Hikam wa Durar al-Kalim. Qom: Islamic Propagation Office. [In Arabic]
- Wahid, Hamid (2021). Sensory Experience and Belief Epistemology. Tehran: Herman Publications. [In Persian].
- Yousufzadeh, Hassan. (2019). Towards a Reasonable Life. Qom: Imam Khomeini Academic-Research Institute. [In Persian].